

Трансформація історичних поглядів у працях М.Максимовича

За М.Максимовичем-науковцем закріпилася слава першо-відкривача, новатора. Тяжіння до всього нового в темах, дослідницьких методиках визнається його притаманною рисою.

З досліджень про життя і творчість М.Максимовича виимальовується образ раціоналіста, енциклопедично освіченої людини.

Дійсно, до певної міри М.Максимович був прихильником раціоналістичного стилю мислення, головною методологічною засадою якого була систематизація. Так у свій час М.Максимович став автором одного з найкращих підручників з ботаніки. Прихильність до систематики видає й діяльність його в якості завідувача університетським ботанічним садом. Упорядковуючи ботанічну колекцію, він по-суті створює ще один зразок класичного стилю мислення. Це сад періоду Просвітництва: розграфленого й поділеного на квадрати, де рослини висаджені за своєю видовою ознакою. В своїй діяльності в якості природознавця М.Максимович намагався дотримуватись законів логіки.

Слушно було б припустити, що й в якості історика М.Максимович цілковито буде дотримуватись раціоналістичного стилю мислення. Принаймні вітчизняна історіографія саме в цьому вбачає вагомий внесок М.Максимовича. Він сприяв перетворенню історії на наукову дисципліну, систематизувавши історичні знання, розширивши фактографічну базу, застосувавши логічний підхід до опрацювання історичних джерел, що сприяло збільшенню достовірних знань про українську минувшину¹.

Отже, головним підсумком є те, що М.Максимович – приро-

дознавець сприяв утвердженню раціонального підходу в історичній науці. На користь цієї тези має працювати й той факт, що цей науковець прямо вказує на ті природничі теорії і методики, які повинні стати світоглядними орієнтирами в дослідженні історичної правди. Це зокрема захоплення М.Максимовича теорією Кюве, яку він намагається прикласти й до історії. Дійсно, в "Бубновській сотні" він зазначає: "Надо думать, что эта песчаная розсип наброшена здесь большим заливом первобытного Днепра, а буйные ветры еще и теперь холмят и пересыпают ее по своей прихоти.

Ничего любопытного не находится в этих песках для любителя ископаемой природы; но для охотника до старины человеческой в них много есть небольших металлических стрелок, называемых здесь плошками. Все они трехгранные: одни походят на чугунные, другие желто-медные; и можно различать их до двадцати видов, отличных размеров и очертанием частей, нарезками на боках, и другими подробностями. Иные из них точно такие, какия выкапываются в древних могилах Заднепровских и Керченских. Видимо по-всему, что здесь давным давно, и притом многообразные народы стрелялись друг с другом. Но дойдет ли наша наука о древностях до того, чтобы по этим стрелам могла она угадывать воевавшие ими народы и век войны, подобно тому, как испытатель природы, по одному ископаемому зубу, определяет целое животное и период его бытия на земле..."².

Реконструктивні методики Кюве здобули популярності не тільки серед природничих наук, але й в галузі гуманітарних³. Але головною заслугою цього дослідника було те, що на фоні раціонально впорядкованих природничих знань він віднайшов ірраціональний принцип об'єднання в живу динамічно функціонуючу картину до того мертвих, але добре описаних за допомогою раціоналістичних методик елементів. Так виникло нове уявлення про життя.

М.Максимович теж розширює своє завдання в історії – не просто віднайти, описати й систематизувати залишки минулого, а віднайти принципи їх об'єднання.

Про те, що М.Максимович в історії не зовсім слідував раціоналістичним методикам досвідченого природознавця говорять декілька фактів. Будучи за своєю природою систематиком, М.Максимович так і не створив систематизованого курсу історії України, хоча щодо цього він висловлював поодинокі думки. В історії його цікавили окремі епізоди, персоналії, поглибленням знання про які він і займався. М.Максимович-природознавець не висував якихось захоплюючих, але достаменно не перевірених гіпотез. А от на базі історичного матеріалу він витворює вражаючу за своєю масштабністю міфологему генези української нації. Нації, яка стає своєрідним етнічним субстратом для багатьох європейських націй і в той же час епіцентром організації державності на європейських просторах.

Головною особливістю неоміфу є те, що М.Максимович творить його на основі історичного матеріалу, занурюючи міфологічні структури в цілком реальний історичний контекст.

Однією з головних проблем періоду романтизму була необхідність виявлення першоначала: пранароду, прамови, пратериторії людства. Слов'янська історіографія відстоювала своє місце у всесвітній історії, претендуючи якщо не на прабатьківщину всього людства, то хоча б на його європейську або європейсько-азійську частину. Одна з найсміливіших гіпотез, своєрідна історична космогонія українського народу представлена у працях М.Максимовича.

Дослідник був палким прихильником автохтонного походження Русі, виділяючи в якості першооснови (прабатьківщини) територію Київщини. Вступаючи в дискусію звідки пішла Русь, він пропонує трактувати виявлену схожість не як факт походження русів від інших народів, а як факт походження цих народів від русів.

З огляду на широту і різновекторність гіпотез, системний огляд яких робить попередньо сам М.Максимович, руси, шляхом розселення (їх ядро завжди знаходилося на Поліссі) заселили європейську північ та захід, а також частину європейсько-азійського степу, перетворившись на цілий ряд народів.

Такий сміливий по масштабності міфотворчий порух знаходимо й у програмному документі Кирило-Мефодіївського братства. Правда творці цього документу переслідували менш масштабну ідею – об'єднання під егідою України лише слов'янського світу.

Невід'ємним складовим елементом історіографічного міфу, навіть ключовим його моментом є те, що всі архаїзовані елементи цікаві перш за все з точки зору розвитку. Космогонія українського національного історичного міфу має ряд площин, особливістю конструювання яких є пропускання їх через історичність. Так історичний народ обов'язково витворює свій історичний ландшафт. Перш за все звертає на себе увагу творення географічного простору. В початковому варіанті (спочатку) це просто величезний простір, як у випадку євразійської теорії розселення русів у М.Максимовича або більш конкретизована в географічному розташуванні першопочаткова територія у П.Куліша (між двома гірськими хребтами і чотирма морями). Ця земля наповнена природними багатствами. Сама по собі земля міфологізована, оскільки, натхненна найлюдянішою ідеєю. Народ, що несе певну місію в ході свого історичного розвитку, змінює географію. Віднині земля буде говорити не про геологічні процеси, а про історію того чи іншого народу. Тобто, звертає на себе увагу той факт, що у візії романтиків погляд на територію побутування того чи іншого народу зазнає кардинальних змін: природні ландшафти вкриті ландшафтами людської історії. Така трансформація погляду на географію чітко простежується й у поглядах М.Максимовича. Як природознавець опис місцевості у “Бубновській сотні” він починає з раціо-

налізованого опису природного ландшафту, структури ґрунтів і т.д., але цей опис незабаром змінюється іншим: дослідник починає помічати лише могильні кургани і продовжує опис вже історичного ландшафту.

Невід'ємним атрибутом міфологізованої історичної території є її маркування Київ – архетип священного міста, центр праслов'янського етносу й його історії, божий град (“небесная красота, сошедшая на землю” у М.Костомарова). М.Максимович у полеміці з М.Костомаровим обґрунтовує нове сакральне навантаження Києва у відповідності до основної теми української історіографії. Він намагається змінити архаїчний символ “сошедшего неба” на більш модерний символ – осердя козацької землі (Б.Хмельницький розпочинає ритуальне коло по звільненню України і завершує його саме у Києві). В той же час є й інші святі місця. Для М.Максимовича це територія, звідки походить ряд українських Моїсеїв. Першим був С.Наливайко (історик змальовує його мученицьку смерть на кшталт біблейських святих), а останнім є ватажок гайдамачини – М.Залізняк. Це територія в районі річки Тясміні, що стає місцем зародження першого й останнього в ряду визвольних змагань рухів.

Але якою б фантастичною не була витворена М.Максимовичем міфологема, наступні дослідники історії України постійно підкреслювали її наукове і практичне значення. Так М.Грушевський, називаючи М.Максимовича “творцем української ідеології”, вважав, що саме він підвів солідну наукову базу під простеження факту генези гайдамацької й козацької України з Київської Русі⁴.

Отже, цілком закономірно у цілому ряду дослідників виникає питання: чи був М.Максимович в історії послідовним прихильником раціоналістичної методи? Так зокрема С.Євремов зазначає: “Цікаво вже й те, що природник за спеціальністю, запальний ботанік, виступає ніби з працею такою далекою від його питомої й укоханої спеціальності...”

Насамперед питання – чому Максимович, природник, що мав перед собою широку дорогу в своїй спеціальності, обергається до справи, йому ніби чужої й далекої?²⁵

С.Єфремов пояснює такий кардинальний поворот у світогляді М.Максимовича його несприйняттям, відходом від мертвотності й формалізму класичної науки, яким було на той час переповнене природознавство. М.Максимович в подинних своїх зауваженнях сам наштотує на такі роздуми: “Да и саму–то науку засорили, загадили немцы до такой степени безконечною синонимикою, безсвязным дроблением родов и видов, что и смотреть противно”²⁶. Зовсім інші враження залишає у М.Максимовича робота над фольклором, де на його думку б’ється справжнє народне життя.

Дослідника все більше й більше приваблювала історія, яку він в ключі шелінгіанства трактував як основу всіх наук саме за присутність в ній ірраціонального, неосяжного за допомогою лише раціональних методик начала.

Сьогодні дедалі більше вчених цікавляться причинами й змістом світоглядної еволюції М.Максимовича. Певним підсумком досліджень, зроблених в цьому напрямку, можуть слугувати висновки, зроблені Н.Бойко: “Очевидним є те, що в світоглядно-філософських пошуках М.Максимовича при уважному спостереженні прослідковується його зацікавлення й відверта прихильність до “філософії серця”. Максимович-філософ вважав, що розум сам собою не подає жодного живого знання, сповненого переконанням: його стихія – це сумнів. Логічним є запитання: де ж повне переконання? Мислитель впевнений, що вірну відповідь може нам дати серце, бо саме в ньому “заключається убеждение; от теплоты чувств оно зависит и только с сею теплотою свет разума дает искры и пламя живого знания” ... М.Максимович був переконаний, що для повного знання і переконання “необходимо живое, посредственное объятие предмета чувством” ... Отже, апелюючи до всезагального почуття, вчений

схильний вважати його “главным чувством природы”...²⁷.

Саме такий погляд на М.Максимовича як на дослідника, що рухався в гуманітаристиці від раціоналістичних мислительних засад до інтуїтивізму, проливає нове світло на М.Максимовича-джерелознавця. Попередньо узагальнюючи, можна сказати, що новаторство М.Максимовича в українській історії було піднесення джерела на зовсім інший рівень актуальності.

М.Максимович поповнює традиційну джерельну базу історії України цілим рядом нових видів джерел. Піклується про те, щоб вони стали широковживаними при дослідженні історії поряд з традиційними наративними джерелами. Так, він один з перших вводить в науковий обіг історичні пісні. Формуючись в умовах романтизму М.Максимович стає не тільки одним з перших збирачів і видавців народного фольклору, але й осмислювачем ваги і цінності, а також місця цього матеріалу серед інших джерел до національної історії. Відчувається, що в історичних піснях М.Максимович знаходить достойний об’єкт для застосування широкого спектру пізнавальних методик: окрім логічного підходу історичні пісні “где звучит душа, движимая чувством” вимагають випрацювання іншого типу пізнання – “объятие предмета чувством”.

В загальному ключі романтизму відбуваються пошуки М.Максимовича нових джерел до нової концепції історії – до історії не видатних персон й державних установ, а до масової історії. Поряд з актуалізацією фольклору й виділення в окремий вид історичних пісень як джерела масової свідомості, результату колективної творчості М.Максимович займається пошуком і осмисленням й інших видів джерел. Його інтерес викликають археологічні знахідки. І знову одним з перших в Україні М.Максимович усвідомлює важливість й перспективність розвитку цього виду джерел. Він не тільки всіляко заохочував, але й сам приймав активну участь у зборі й систематизації матеріальних пам’яток минувшини. До однієї з найгрунтовніших праць по

спробі систематизації й намаганні вилучити приховану історичну інформацію з досить нових для української історичної науки джерел належить праця М.Максимовича "Украинские стрелы".

Перші зусилля по реалізації задуму, щоб на основі фрагментів минулого реставрувати його картини були зроблені в серії статей, присвячених стрілам, знайденим на території України. Усвідомлюючи, що робота по збиранню такого виду історичного матеріалу, як наконечники стріл ще не завершена, все ж М.Максимович на основі своїх багатолітніх знахідок і на основі музейних колекцій не тільки здійснює достатню об'єктивну класифікацію, застосовуючи одразу декілька параметрів (а) матеріал, з якого вироблений наконечник; б) форма наконечника; в) місце знаходження того чи іншого зразка і т.д.), але й робить перші спроби здійснити широкомасштабну історичну реконструкцію. Зокрема у вступі до роботи "Украинские стрелы" знаходить певну відповідність між формою наконечника, численністю знахідок і автохтонністю або іноземним походженням віднайденого матеріалу, про характер військових сутичок і успішність ворожих атак і т.д.

Але все ж, на наш погляд, не кропітка робота збирача історичних раритетів, сумління праця по критичному прочитанню історичних джерел і навіть не пошук методик, що дали б можливість "заговорити" до того інформативно неперспективний матеріал (як то, матеріальні залишки минулого) визначають роль і місце М.Максимовича у вітчизняному джерелознавстві.

Діяльність М.Максимовича в якості джерелознавця є підставою для розширення уявлення про традиційне місце джерела в дослідницькій діяльності істориків. З позиції примітки до основної авторської тези, з ілюстрації до неї історичне джерело для цього дослідника перетворюється на метатекст, через який висвітлюється цілісний феномен М.Максимовича як історика з усіма напівінтуїтивними здогадками і прагненнями, тоді як

через вивірені твердження щодо історичних подій, фактів вони висловлені лише частково. М.Максимович часто говорить джерелами і за допомогою джерел, натомість уникаючи прямої авторської мови⁸. На те, що саме джерелознавча частина наукового спадку М.Максимовича є своєрідним метатекстом, де поєднуються всі тенденції і напрямки історичної думки і в рамках якого формується сам історичний дискурс вказують наступні факти.

1. Співвідношення у науковому спадку М.Максимовича джерелознавчої і власне історіографічної частини: аналізуючи тексти історичних робіт, бачимо, що в більшості вони являють собою різноманітні комбінації джерел і роздуми про джерела. Через джерела М.Максимович говорить про напівінтуїтивні висновки, про свої здогадки. Тоді, як власне історіографічна, верифікована частина займає значно менше місця.

2. Позиція джерелознавчих розвідок в дослідницькій статті: М.Максимович виводить джерело з позиції примітки до основної думки і часто саме джерелознавчими роздумами розпочинається історичне дослідження.

3. Зміна функціонального навантаження: примітки завжди мали підтверджувати дискурс головного дослідницького тексту, а у М.Максимовича вони стають тим контекстом, що формує саме теоретичний дискурс.

4. Об'єм інформації й широта світоглядних позицій, що як цілісний комплекс проявляється в більшій мірі через роботу з історичними джерелами. Включені дослідником джерела начебто для підтвердження або виведення конкретної проблематики, носять надлишкову інформацію. Вузкість історичної теми, заявленої у заголовку, розширюється саме у джерелознавчій частині, яка часто розширена настільки, що торкається й інших питань історії, а також актуальних тогочасних суспільних проблем.

5. Джерелознавча частина історичних досліджень у М.Мак-

симовича часто має власну динаміку розвитку, не підпорядковану історіографічному дискурсу. Включені джерела часто не є підтвердженням авторської думки, не є спроектованими власне на тезу, а вони обернуті одне до одного, розгортаючи в тексті власний діалог.

Отже, М.Максимович розширив уявлення про роботу історика, відійшовши від раціоналістичних побудов до напівінтуїтивних методик дослідження історичного матеріалу. Кількість й значимість джерелознавчої частини ставить нас перед проблемою необхідності переосмислити роль джерелознавчої частини історіографічного спадку М.Максимовича. Для цього історика джерела відіграють роль метатексту, через який прояснюється весь комплекс його історичних поглядів.

- 1 Див. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. - К., 1997. - 198 с.; Марченко М. Початок науково-критичного дослідження історії України // Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). - К., 1959. - С. 194-254; Павелко В. М.О. Максимович - археограф // Український історичний журнал. - 1962. - № 1. - С. 97-102; Історія України в особах: XIX - XX ст. / І.Войцехівська (кер. авт. кол.), В.Абліцов, О.Божко та ін. - К., 1995. - 479 с. і т.д.
- 2 Максимович М.А. Бубновская сотня // Собр. Соч. М.А.Максимовича в 3-х т.: Отдел исторический. - К., 1878. - С. 760-761.
- 3 Викопні рештки виявились надзвичайно продуктивними для молодого на той час науки біології. Завдяки Кюве, який віднайшов методику систематизації кісток викопних тварин на основі вивчення закономірностей анатомічних співвідношень, стало можливим віднайдення не тільки зовнішнього вигляду доісторичних тварин, але й реставрації системи їх харчування, поведінки, тощо.
Звичайно, такі успішні методики по реставрації цілісних картин минулого на основі незначних фрагментів привернули увагу істориків. Цілий ряд європейських істориків були в захваті від методики Кюве й намагалися перенести її на історико-антропологічний матеріал. Так, зокрема один з найвидатніших європейських істориків XIX ст. - Нібур не приховував свого захвату від методики Кюве. Усвідомлюючи неможливість повного її перенесення на історичний матеріал, все ж таки цей історик в дослідженнях історії римського роду намагався максимально

слідувати новітнім на той час реставраційним методикам. Кюве у випадку повної втрати важливих сегментів кістяка тієї чи іншої доісторичної тварини звертався до її нащадків або до подібних їй, які можна було безпосередньо спостерігати в живій природі. Метод аналогії між минулим і сучасним за певною системою критеріїв запровадив у своїх історичних дослідженнях і Нібур. Так, намагаючись уявити соціальний механізм римської родини, історик проводив аналогію з сучасною традиційною родиною Індії, вважаючи останню аналогією відповідного сегменту вже неіснуючого римського суспільства.

- 4 Грушевський М. „Малороссийские песни” Максимовича і століття наукової праці // Україна, - 1927. - Кн.6. - С.5.
- 5 Єфремов С.О. Максимович в історії української самосвідомості // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. - К., 1993. - С.318.
- 6 Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упор. і вст. ст. В.Короткого. - К., 2003. - С. 11.
- 7 Бойко Н.І. Вчений-енциклопедист М.О.Максимович як історик України. - 07.00.01. Історія України: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. - Черкаси, 2001. - С. 71-72.
- 8 Спроба розглянути джерелознавчу частину історичного дослідження в якості метатексту, до якого як окремий елемент входить й власне дискурсна частина (саме авторське уявлення, викладене у формі оповіді про зміст і хід історії) була здійснена російськими істориками по відношенню до наукового спадку М.Карамзіна. Головним матеріалом для аналізу стала приміткова частина його багатотомної „Истории государства Российского”. В дослідженні цієї проблематики взяла участь велика кількість російських вчених. Висловлювались різноманітні думки з приводу ролі й місця приміткової частини. Своєрідним підсумком стало ґрунтовне дослідження В.Козлова, який, оглядаючи результати дослідження своїх попередників, зазначає, що не дивлячись на спроби віднайти в примітковій частині альтернативний текст, своєрідний метатекст, все ж головний тон задає дослідницька парадигма, що підпорядковує і всю приміткову частину не дивлячись на величину і обсяг залученого джерельного матеріалу. (Див. Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII - первой четверти XIX в. - М., 1999). Зовсім інша ситуація склалася з можливостями осмислення наукового спадку М.Максимовича. Він не залишив узагальнюючої роботи, в якій подавалася б схема української історії з чіткою відділеною примітковою, джерелознавчою частиною. Натомість - це окремі статті, що представляють собою широкі джерелознавчі екскурси, переплетіння приміток і теоретичних висновків.